

Ибрагим Нуралиевич ТУРСУНОВ,
Тошкент тўқимачилик ва
енгил саноат институти
Тиллар кафедраси доц.в.б,
филология фанлари номзоди
sherzod_@bk.ru

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДАГИ ДИНИЙ МОТИВЛАРНИ ЎРГАНИШ МАСАЛАЛАРИ

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ РЕЛИГИОЗНЫХ МОТИВОВ В УСТНОМ НАРОДОМ ТВОРЧЕСТВЕ

PROBLEMS OF STUDYING RELIGIOUS MOTIVES IN THE ORAL PEOPLE OF CREATIVITY

Аннотация: Ўзбек халқи қадимдан диний ва умумбашарий қадриятларини эъзозлаб, ардоқлаб келган. Бу ҳақда халқимизнинг кўплаб оғзаки ижоди намуналарида сақланиб келинган ва уни тадқиқ этиш асосий масалалардан бирига айланиб улгурди. Ушбу мақола халқ оғзаки ижоди намуналаридан бири бўлган диний термалар тадқиқотида бағишланган.

Калит сўзлар: диний термалар, мақоллар, афсона ва ривоятлар, ислом дини, бахшилар.

Аннотация: Узбекский народ всегда уважал и почитал религиозные и общечеловеческие ценности. Данная статья посвящена изучению религиозных термина, являющихся одним из образцов узбекского народного устного творчества.

Ключевые слова: религиозные термина, пословицы, сказки и легенды, исламская религия, бахши.

Abstract: The Uzbek people have always respected and honored religious and universal values. This article is devoted to the study of religious terms, which are one of the samples of Uzbek folk oral creativity.

Key words: religious terms, proverbs, fairy tales and legends, Islamic religion, bakhshi.

Ўзбек халқ ижодида диний қарашлар энг мўъжаз мақоллардан тортиб, улкан ҳажмдаги достонларгача у ёки бу даражада сингиб кетган. “Садақа – радди бало”, “Ота рози – худо рози”, “Бекордан худо безор”, “Тарози – худо рози” каби ўнлаб халқ мақоллари, авлиё-анбиёлар ҳақидаги афсона ва ривоятлар,

*Айланайин, болам-эй,
Айлансин сендан энанг-эй.
Яхши-ёмон кунингда,
Худойим бўлсин пананг-эй,
Алла болам, алла-яй.
каби аллалар,
Тахта-тахта кўприкдай
Тахтинг бўлсин, ёр-ёр.
Пайғамбарнинг қизидай
Бахтинг бўлсин, ёр-ёр.*

каби тўй кўшиқлари, “Алпомиш” достонидаги Қоражон ва Алпомишларнинг азиз-авлиёларга илтижоси, “Кунтуғмиш”даги Кунтуғмишнинг муножотлари фикримизнинг яққол далилидир.

Халқ оғзаки ижодида термаларнинг мавзу жиҳатдан катта бир гуруҳини диний намуналар ташкил этади. Ўзбек фольклорида фақат диний термаларга ихтисослашган термачилар ҳам кўп бўлган.

Инсоният қадим замонлардан буён оламнинг пайдо бўлиши, ўзининг тақдири руҳлар дунёси билан боғлиқ деб билиб келган.

Жаҳон халқлари фольклорида диний мавзудаги асарларнинг яратилиши табиий бир ҳол эди. Бизнингча, маросим фольклорининг мифология ва магия билан боғлиқ намуналари – кинна, бадик ва ҳоказолар диний термаларнинг исломгача бўлган дастлабки тарихий асосидир. Халқ ижодидаги диний асарлар ҳақида ўзбек фольклоршунослигида ҳам маълум фикрлар баён этилган. Жумладан, диний термалар ҳақида А.Мусақулов маълум даражада тўхталган бўлса-да, уларни ўша давр мафкураси нуқтаи назаридан талкин қилганини, яъни халқ табиати ва ижодига ёт ҳодиса сифатида баҳолаганини айтиб ўтиш зарур.[1]

Собиқ тузум даврида ҳар қандай диний асар фақат қора бўёқлар билан талкин қилинди, диний оҳанглар қисқартирилди ёки олиб ташланди. Бу фикр халқ термалари

ҳақидаги кузатишларга ҳам тегишлидир. Бироқ фольклоршунослар нашрларда диний ўринларни имкон қадар сақлаб қолиш, тиклаб боришга ҳаракат қилганлар. Мисол сифатида, Эргаш Жуманбулбул ўғли репертуаридаги “Кунтуғмиш” достонининг икки наشريдаги бандлари “Қаландар бўлганим бўлган” такрори билан келувчи ўринни кўрсатишимиз мумкин. [2] Бу парча дастлабки нашрда 6 банд бўлса, кейинги нашрда 9 бандни ташкил этган, аввалги нашрда диний сўзлар камроқ бўлса, алмаштирилгач, кўпроқ бўлган:

*Қиёмат тонги отгунча,
Оламни фони тутгунча,
Исрофил сурин тортгунча,
Қаландар бўлганим бўлган...*

каби мазмундаги 3 банд умуман олиб ташланган. Биз замона зайлини инкор қилмаймиз. Мақсадимиз фақат истиқлол халқ оғзаки ижодида ҳам диний мавзунини холис талқин қилиш имконини берганини қайд этмоқдир.

Халқнинг вакили сифатида барча бахшилар диндор бўлмасалар ҳам, Оллоҳга астойдил ишонганлар, яъни мусулмон бўлганлар, дин вакилларига алоҳида эъзоз билан қараганлар. Шу сабабли фольклор асарлари, жумладан, термаларда ҳам худога мурожаат қилиш, пайғамбарлар номларини қайд этиш табиий бир ҳолдир. Аммо диний руҳ етакчи бўлган бир туркум намуналар ҳам борки, биз диний термалар деганда ана шуларни назарда тутамиз.

Динлар уларнинг муқаддас китоблари, пайғамбарлари ҳақида ҳадисшунослар, диншунослар, мутахассис олимлар, атеистларнинг ғоят кўп асарлари, фикрлари мавжуд. Биз уларни шарҳлаш ёки танқид қилиш фикридан йироқмиз. Бизнинг мақсадимиз А.Мансур ўзбек тилида талқин қилган “Қуръони карим”, Имом Бухорийнинг “Ҳадис” ва Рабғузийнинг “Қиссаи Рабғузий” (кейинги нашрларда “Қисаси Рабғузий”) асарларига қиёсан ўзбек халқининг оғзаки ижоди намуналари, хусусан, термаларида диний қарашларнинг бадиий ифодасига назар ташлаб, улар ҳақида замонавий фольклоршунослигимиз ва термаларнинг генезиси нуқтаи назаридан тўхталиб ўтмоқчимиз.

Санъат ва дин, бадиий адабиёт ва дин муносабатлари масаласи халқаро микёсдаги доимий мавзулардан бири бўлиб келмоқда. Санъатнинг барча турларида бўлгани каби, олам ва одамнинг яратилиши, инсон тақдири, кечинмалари масаласи диний термаларнинг етакчи мавзуларидан биридир. Умуман, диний термаларда сўз нима ҳақда кетмасин, пировардида тақдир масаласига, унинг Оллоҳ томонидан белгиланганига бориб боғланади.

Қуръони карим оятларида Оллоҳ бутун борликни олти кунда яратгани, мусулмонлар учун жаннатни, кофирлар учун дўзахни азалдан тақдир битгани, Мусо пайғамбарга Тур тоғида учрагани бир неча бор қайд этилади. Энди Боймурод Боймат ўғли репертуаридаги мана бу термага эътибор беринг:

*Саҳар булбул соғинар,
Боғи Эрамнинг боғини.
Мусо учун яратди,
Кўҳи Турнинг тоғини.
Ул мард учун яратди,
Беҳиштнинг чорбоғини.
Ғайридин учун яратди,
Сақардинг дўзахини.[3]*

Сақар арабча дўзах демакдир. Аммо мадраса кўрмаган, ўқиш-ёзишни билмаган халқ бахшилари ҳамма одамлар каби кўпгина арабча, форсча сўзларни аслича эмас, ўзлари тушунган маънода ишлатаверганлар. Термада ҳам бахши **сақар** сўзини у дунё, қиёмат маъноларида қўллаган.

Исломи таълимотга кўра, Оллоҳ яратган энг биринчи инсон Одам Ато эди. Бу ном Европада Адам шаклида учрайди ва унинг луғавий маъносини биринчи одамнинг яратилиши ҳақидаги афсоналарга боғлаб, **тупроқ, лой** деб ҳам талқин қиладилар. Энг биринчи ёвузлик қилган, шайтон сўзига кириб, ўз оғаси Ҳобил (Авел) ни ўлдирган Қобил (Каин) бўлди. Рабғузий талқинича, инсон ёмонликни билмасди. Шайтон бир тош билан қушни ўлдириб, Қобилга қотиллик йўлини кўрсатди. [4]

Ҳобил ва Қобил ҳақидаги турли ривоятлар турлича кўринишларда халқ ўртасида жуда кенг тарқалган. Халқ термаларида бу воқеа шундай ифодаланади:

*Одам Ато бино бўлди бош билан,
Юзин ювди доим кўзда ёш билан.
Ҳобилни Қобили урди тош билан,
Ога инисидан айрилмадиму? [5]*

Табиийки, диний тушунчалардан йироқ киши терманинг ботиний маъносини тушуниши қийин. Негаки, ҳаётда бир-бирига тош отганлар сон-саноксиз. Аммо Қобил отган тош қотилликнинг рамзидир. Шунингдек, Одам Атонинг юзини доимо кўз ёшлари ювиб юриши шайтоннинг сўзига кириб, жаннатдан ҳайдалиши сабаблидир. Термада бу фикр очик баён қилинмаса-да, диний тушунчаларидан хабардор киши уни дарҳол илғаб олади.

Мукаммал исломий таълимот ва термалардаги халқ диний қарашларининг ифодасини асло тенглаштириб бўлмайди. Халқ эътиқодли, Оллоҳга ширк келтирмайди, аммо диндор эмас. Кўпчилик кишилар диний одатлар, маросимларни анъанага кўра бажарадилар, лекин уларнинг асл моҳиятини билмасликлари ҳам мумкин. Диний қоидаларга амал қиладилар. Нега шундай десангиз, ота-боболаримиз шундай қилишган, биз ҳам шундай қилмасак, уларнинг руҳи чиркирайди, худонинг ғазаби келади, дейишади. Аммо халқнинг диний қарашлари жуда кўп жиҳатлардан исломий қараш билан умумий моҳиятда айнан бир хилдир. Шундай ҳулосалардан бири тақдирнинг азалийлиги бўлса, иккинчиси, инсоннинг азалдан қиёматгача энг асосий душмани Иблис, шайтонлигига ишончдир. Ҳаётида шодликдан қайғу кўп бўлиши азалий ва доимий эканлигини таъкидлаш жоиз. Рабғузий бу тақдирни шундай изоҳлайди: Одам Ато яратиладиган тупроқ устидан қирқ йил ёмғир ёғди. Ўттиз тўққиз йилги ёмғир қайғу, бир йилги ёмғир севинч ёмғири эди. Шу сабабдан одамда севинчдан қайғу кўп бўлади. [6] Термаларда бу тақдир шундай изоҳланади:

*Ҳар кимни ҳар куйга солган Олосан,
Ким яхши, ким ёмон ўзинг биласан.
Бир кун берганингни бир кун оласан,
Сенга келиб кимнинг кўнгли шод бўлди? [7]*

Оллоҳнинг ҳар кимни ўзи истаган кўйга солиши Қуръони каримнинг жуда кўп оят ва сураларида такрорланади. Ўзбек халқ

термаларидаги диний оҳанглар бу жиҳатдан ҳам исломий таълимотга жуда уйғун. Тақдир ҳақида Имом Бухорий келтирган қуйидаги ҳадис жуда ибратлидир: “Абу Ҳурайра ривоят қиладилар: Расулulloҳ салаллоҳу аллайҳу вассалам бундай дедилар: Одам аллайҳиссалом бирлан Мусо аллайҳиссалом ўзаро тортишиб қолишди. Мусо аллайҳиссалом Одам аллайҳиссаломга: “Эй Одам, сен отамиз бўла туриб, бизнинг барча умидларимизни барбод қилдинг, бизнинг жаннатдан қувулмоғимизга сабаб бўлдинг!” – деб таъна қилдилар. Одам аллайҳиссалом Мусо аллайҳиссаломга: “Эй Мусо, Оллоҳ таоло сени ўзига суҳбатдош қилиб танлади, сенга ўз қудрати ила Таврот лавҳаларини ёзиб берди, энди сен менга Оллоҳ мени яратмасдан бурун қирқ йил бурунги тақдир қилгон ишни айтиб таъна қилурмисан?” – дедилар. Одам аллайҳиссалом уч бор шундай танбех бердилар”. [8] Исломиётга кўра у дунёнинг бир куни бу дунёнинг минг йилига тенглигини ҳисобга олсак, ҳулоса аён: Оллоҳ Одам Атонинг тақдирини азалдан, уни яратмасдан тахминан 1 млн. 460 минг йил аввал битган. Бу тақдирдан қочиб бўлмайди. Тақдирнинг азалийлиги Бекмурод Жўрабой ўғли репертуаридаги термада шундай бадий ифодаланган:

*Аввали дунёга бир қуш қўндирди,
Дунёнинг тўрт буржин донга тўлдирди.
Ҳар бир донни юз йилгача сўрдирди,
Охири шу қушни очдан ўлдирди. [9]*

Тасаввур қилинг, дунё тўла доннинг ҳар бир донасини юз йил сўриб тугатиш учун неча йил керак? Миллионми, миллиардми ёки ундан ҳам кўпроқми? Тўғриси, бу ҳозирги инсон тасаввурига сиғмайди. Аммо муҳими бунда эмас, муҳими қушнинг очдан ўлганида, аниқроғи, тақдирдан қутулиб бўлмаслигида. Кўплаб бахшилар репертуарида мавжуд бўлган бу парча бадийят нуқтаи назаридан муболаға санъатининг ажойиб намунасидир.

“Айрилмадиму?”, “Қиёмат яқин бўлганда”, “Кимнинг кўнгли шод бўлди?”, “Айлади”, “Бордир”, “Қолмади”, “Сен эдинг”, “Яратди” каби термаларда, юқорида айтганимиздек, ғамгинлик, ҳазинлик оҳанглари устуворлик қилади, аммо тушқунлик эмас. Бунинг Имом Бухорий изоҳлаганидан ташқари, табиий

сабаблари ҳам бор. Инсон ҳаётда кўп ташвишларга дуч келади, шунчалар кўп орзу-ҳавас қиладики, натижада қайғулар бўлиши табиий. Иккинчи томондан, кузатишлар шуни кўрсатадики, бундай термаларни кўпроқ шахсий турмушида кўнгилсизликларга дуч келган бахшилар қуйлаганлар. Бошқалари ҳам анъана қонуниятларига амал қилганлари учун ғамгин оҳанглар бундай термаларда етакчи бўлиб қолаверган. Қолаверса, ўлим ҳар бир жон учун ҳақ. Бироқ инсон тақдирга тан бериб, фарёд чекиб юрувчи ожиз зот эмас. У умид билан яшайди. Ҳатто ана шу умидлар оғушида, кундалик ташвишлар гирдобидида ўлимни ҳам унутиб қўяди. У – фаол ижодкор. Унинг ҳалол меҳнат билан пок яшашида, сабру қаноатли бўлишида диний ишончлари, эътиқоди муҳим роль ўйнайди ва шундай бўлиб келмоқда. “Бинобарин, дин одамларга ишонч ҳиссини мустаҳкамлаган. Уларни поклаб юксалтирган. Ҳаёт синовлари ва қийинчиликларини енгиб ўтишларида куч бағишлаган”.

Халқ эътиқодсиз ҳам, мутассиб ҳам эмас. Биз ўрганган термалардан маълум бўладики, халқ вакиллари диний қарашлари узук-юлук. Аммо ана шу парчаларга шартли равишда тартиб бериб, исломий таълимотга қиёслаб, маълум бир умумийликка эга бўлиш мумкин.

Диний термаларни бир жиҳатдан “Кунларим”га қиёслаш мумкин. Бу жиҳат шундаки, “Кунларим” термаларининг бандларида Гўрўғли дostonларидан қайсидир бирига ишора бўлса, диний термаларда Ҳадис ва “Қиссаи Рабғузӣ”да пайғамбарлар ҳақидаги ҳикояларга ишоралар мавжуд. Яна бир муҳим жиҳат шундаки, диний термаларда Оллоҳнинг бошқа диний асарларда учрамайдиган ёки кам учрайдиган **Хўтаннинг шойи, Ҳаю доно, Султони Исо** каби сифатлашлари ҳам мавжуд. (таъкид бизники – Т.И.)

Шўролар даврида халқ ижодкорларидан диний мавзудаги асарларни ёзиб олиш жуда қийин бўлган. Улар бундай намуналарни фақат ўзлари ишонган кишиларгагина айтганлар. Ҳозиргача бирорта диний терма чоп ҳам этилмаган. Бироқ ўзбек фольклоршуносларининг саъй-ҳаракатлари туфайли Фозил шоир, Эргаш шоир каби йирик халқ дostonчилари репертуаридаги диний термалардан, оддий термачилардан кўплаб

диний термалар ёзиб олинганининг ўзиёқ жуда катта илмий аҳамиятга эга.

Кишилар худога ишонишар экан, ҳаётдаги барча яхшилик ва ёмонликларни худодан келган тақдир деб билишлари табиий. Ҳақиқатни айтганда, нафақат ўтмишда, балки ҳозирги кунда ҳам ҳеч қаерда сўзи ўтмаган, ноҳақликлар, алдовлар, азоблардан тўйиб кетган ҳар қандай киши энг сўнгги чора сифатида худога мурожаат қилади, ундан мадад, адолат тилайди.

Маълумки, Эргаш шоир мадраса кўрган, ислом таълимотини, Машраб, Сўфи Оллоёр ижодларини пухта билган ижодкор бўлган. Бизнингча, “Кунтуғмиш” дostonига киритилган термалар гарчи халқ ёки бирор диний оқим вакиллари ижодига мансуб ёки улар таъсирида яратилган бўлса-да, уларнинг дostonга киритилиши шоирнинг ижодий янгилигидир.

Диний дoston ва термаларнинг давомийлиги, уларнинг халқ ичида кенг тарқалишини, яратилиши ва ривожини мадрасалардан фарқ қиладиган ўзига хос мактаблар ҳам таъминлаган. Маълумки, халқ оғзаки ижодида поэтик мактаблар бир неча ой ёки йилда шаклланиб қолмаган. Улар узоқ фольклорий жараён ва профессионал ижодчилар тарихий типларининг бир неча авлоди фаолияти натижасидир.

Маълумотларга қараганда, ўтмишда диний дoston ва терма ижодкорлари ҳам махсус поэтик мактабларга уюшганлар. Шундай поэтик мактаблардан бири XIX асрда Самарқанд вилоятининг Жума кишлоғида мавжуд бўлиб, унинг сўнгги вакили дарвеш-қаландар сифатида яшаб ўтган. [10]

Диний асарларни қуйлаб, тиланчилик ҳисобига яшаб ўтганларни, одатда, бошқа гадолардан фарқлаб, қаландар, дарвеш деб юритганлар. Улар халқ тасаввурида худо назари тушган, бу дунё фароғатларидан воз кечган кишилар ҳисобланган. Шу ўринда Гўрўғлининг кўпгина дostonларда баъзан қаландар қиёфасида юришини эслаш жоиз.

Олима А.Троицкая XX аср бошларигача Ўрта Осиёда қаландар ва дарвешларнинг махсус мактаблари ва уларнинг филиаллари бўлганлиги ҳақида қизиқарли маълумотларни келтиради. Унинг кексалар ахбороти ва

тарихий манбаларга асосланиб ёзишча, XIX асрда Самарқанд шаҳри қаландарларнинг маркази бўлган. Бу марказнинг Бухоро, Хива, Афғонистон, Қошғар ва бошқа жойлардаги филиалларида мутахассис қаландарлар, маддоҳлар тайёрланган. Тайёргарлик қатъий қоидалар асосида олиб борилиб, маълум курсни ўзлаштирганлар махсус имтиҳондан ўтгандан кейингина эл ўртасида юриш ҳуқуқини қўлга киритганлар.[11]

Юқоридаги маълумотларда, халқ бахшиларини тайёрлаш билан, қаландар, маддоҳларни тайёрлаш ўртасида қатор умумийликлар бор. Агар бўлажак халқ бахшиси устоз ўргатган махсус тайёргарликдан сўнг, одамлар иштирокидаги синовдан ўтиб, мустақил дoston куйлаш ҳуқуқини қўлга киритган бўлса, қаландар, маддоҳлар махсус имтиҳон топширганлар ва улар ҳам мустақил фаолият учун устозлардан фотиҳа олган бўлишлари керак, деб ҳисоблаймиз. Бу мактаб битирувчиларининг қаландар ва маддоҳ деб юритилиши ҳам худди дostonчи ва термачи каби уларнинг билим даражаси ва вазифалари ҳам турлича бўлганлигини кўрсатади.

Ўзбек фольклори, жумладан, термаларга ислом дини ва у орқали кириб келган араб фольклорининг таъсири жуда кучлидир. Қолаверса, ислом динининг муқаддас китоби Куръони карим ва Ҳадиси шарифларда ҳам фольклорий мотивлар ғоят кучли. Араб ва ўзбек фольклорининг илк тадқиқотчиларидан бири Ш.Шомусаров шундай ёзади: “Ўз даври фольклорини жуда яхши билган Муҳаммад алайҳиссалом ўз диний, маърифий, ахлокий-эстетик қарашларини тарғиб қилишда ҳам араб халқ оғзаки ижодининг афсона, ривоят, мақол ва ҳикматли сўз каби жанрлардан самарали фойдаланган”.[12]

Диний термалар махсус тадқиқотни талаб қилади. Чунки, биринчидан, уларнинг асосий қисми бадиий жиҳатдан жуда юксак бўлса, иккинчидан, уларда исломий қарашлар билан исломгача бўлган эътиқодий қарашлар уйғунлашиб кетган. Диний термаларнинг яратилишида ёзма диний адабиётнинг роли жуда катта. Унинг оғзаки адабиётга таъсири, умуман, дин ва фольклор муносабатлари ғоят кенг, ғоят мураккаб, махсус тадқиқотларни талаб қиладиган соҳадир.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мусакулов А. Терма в узбекском фольклоре: Автореф. дисс...канд. филолог. наук. – Ташкент, 1984.
2. Ўзбекистон Фанлар академияси ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти архиви, – Инв.№818.
3. Ўзбекистон Фанлар академияси ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти архиви, – Инв.№818.
4. Ўзбекистон Фанлар академияси ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти архиви, – Инв.№815.
5. Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Қиссаи Рабғузий. К.1. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – 240 б.
6. Ўзбекистон Фанлар академияси ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти архиви, – Инв.№715.
7. Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Қиссаи Рабғузий. К.1. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – 240 б.
8. Ўзбекистон Фанлар академияси ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти архиви, – Инв.№1001.
9. Имом Бухорий. Ҳадисс. Т. IV. – Тошкент: Комуслар Бош таҳририяти, 1992. – Б.244.
10. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – С.54.
11. Троицкая А.Л. Из прошлого каландаров и маддахов в Узбекистане // Домусульманские верования и обрядов в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С.191-223.
12. Шомусаров Ш. Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қийёсий таҳлили: Филол. фан. док. дисс... автореф. – Тошкент, 1997. – Б.12.